

Ədəbiyyat fənn kurikulumu: tələbləri, reallaşdırılması...

Müəllif Soltan Hüseynoğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru.

Annotasiya Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatının tərkib hissəsi kimi tətbiq olunan fənn kurikulumları fənlərin məzmununda və tədrisində ciddi dəyişikliyin aparılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuş, bu istiqamətdə az iş görülməmişdir. Kurikulum əsasında hazırlanmış dərsliklərin ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi başa çatdırılmışdır. Dərsliklərin hər biri ilə işləmək üçün metodik vəsaitlər çap olunaraq müəllimlərin istifadəsinə verilmişdir. Lakin görülməli olan işlər daha çoxdur. Təlimin keyiyyətinin yaxşılaşdırılması tədris texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasını, ölkəmizə ayaq açan yeni yanaşmaların mahiyyətinin aydınlaşdırılmasını, əldə etdiklərimizlə uzlaşdırılmasını, tətbiqi yollarının müəyyənləşdirilməsini və s. pedaqoji elmimizin qarşısında ciddi tələb kimi qoymuşdur. Son illərdə meydana çıxan təlim texnologiyalarının, ümumiyyətlə hər cür yeniliyin məktəbə yol tapması fənn kurikulumlarının, xüsusən məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiqi xüsusiyyətlərinin aydın dərk edilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu istiqamətdə araşdırmaların genişləndirilməsinə bu gün ciddi ehtiyac duyulur.

Tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq, bədii əsərlərin ifadəli oxusu üzrə məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiq xüsusiyyətlərinin açıqlanması məqalədə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Yeni proqramda ifadəli oxu üzrə ayrıca məzmun standartının əks olunması və sinifdən-sinfə keçdikcə dərinləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən aydınlaşır ki, bədii əsərlərin tədrisində ifadəli oxudan istifadə ilə bağlı uğurlu addımlar atılsa da, qüsurlara da yol verilir. İfadəli oxudan daha çox lirik şeirlərin tədrisində istifadə olunması, onun tətbiqi ilə bağlı qaydaların dərindən öyrədilməməsi, bu istiqamətdə şagirdlərdə zəruri bacarıqların qədərincə yaradılmaması daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə mane olur.

Eksperimentin tətbiqi ilə aparılmış tədqiqatın nəticələri məqalədə konkret nümunələr əsasında şərh edilmişdir.

Açar sözlər Texnologiya, kurikulum, standart, eksperiment, fəal/interaktiv təlim, məntiqi oxu, ifadəli oxu.

Giriş

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatına uyğun olaraq, yeni təhsil proqramlarının tətbiqi digər fənlər kimi ədəbiyyat fənninin məzmununda və tədrisində də ciddi dəyişikliyin aparılmasını mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoymuş, bu istiqamətdə az iş görülməmişdir. Kurikulum əsasında hazırlanmış ədəbiyyat

dərsliklərinin ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi başa çatdırılmışdır. Dərsliklərin hər biri ilə işləmək üçün metodik vəsaitlər çap olunaraq müəllimlərin istifadəsinə verilmişdir. Lakin etiraf edilməlidir ki, ədəbiyyat fənninin yeni tələblər əsasında tədrisi ilə bağlı məktəbə praktik kömək baxımından yazılara çox az rast gəlinir. Təbiidir ki, məktəb ilk növbədə metodik yazılarla təmin olunmalıdır. Bu isə metodist alimlərin ciddi araşdırmaları nəticəsində mümkün ola bilər. Meydana çıxan yeni təlim texnologiyalarının hərtərəfli öyrənilməsi, milli təhsilimizdə əldə olunanlarla uzlaşdırılması bu gün mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Məsələn, məktəblərdə aparılan müşahidələrdən, eksperimentə əsaslanan tədqiqatdan aydınlaşır ki, **bu və ya digər təlim texnologiyasını fetişləşdirmək, universallaşdırmaq, yeganə doğru və səmərəli yol hesab etmək kökündən yanlışdır.** Bu səhv mövqe inkişafın qarşısına siper çəkir, axtarışları ləngidir. Əslində, fərqli texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi üzərində düşünmək, tədqiqatları genişləndirmək, daim faydalı yenilik axtarışında olmaq gərəklidir. Bu yolun səmərəli olduğunu pedaqoji elmlər çoxdan sübut edib. Ciddi pedaqoji araşdırmalarda belə bir fikir döndə-döndə vurğulanıb ki, heç bir təlimi texnologiyanın rolunu şişirtmək, onu əvəzedilməz saymaq doğru deyildir. Texnologiyaların zaman-zaman əvəzlənməsi bu fikri təsdiq edir. Bunu da unutmamaq olmaz ki, hər bir yenilik sələfinin içində yaranır, mahiyyətində faydalı olanları əxz edir, inkişaf etdikcə yeni keyfiyyətlər qazanır və bu, daim təkrar olunur. Ölkəmizdəki məktəblərin təcrübəsindən məlum olur ki, fəal/interaktiv təlim ümidləri tam doğrultmur. O, məktəbə çox zəif şəkildə yol tapıb.

Sual yaranır: Fəal/interaktiv təlim nə üçün məktəblərimizdə kütləvi şəkildə tətbiq edilmir?

Bu sualın cavabına müxtəlif yazılarımda toxunmuşam. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri olduğunu xatırlatmışam. Amma bu yazımda məsələyə münasibətim fərqlidir. Ümumiyyətlə yeniliklərin, o sıradan fəal/interaktiv təlimin məktəb geniş yol tapmamasının ən mühüm səbəbini ümumtəhsil məktəblərində işləyən müəllimlərin əksəriyyətinin çalışdıqları sahəyə bəslədikləri münasibətdə axtarmaq lazımdır. Araşdırmalar təsdiq edir ki, bu məsələdə müəllimin şəxsiyyəti önəmlidir, vacibdir. Müəllimlərin böyük bir qisminin öz üzərlərində çalışmadıqlarını, elmi-nəzəri, pedaqoji-metodik biliklərini artırmaq qayğısına qalmadıqlarını indi daha tez-tez eşitmək olur. Axı müəllimin öz peşə hazırlığını artırması, yeni peşə keyfiyyətlərini mənimsəməsi DİM-in və hazırlıq kurslarının test kitablarının öyrənilməsi (oxu: əzbərləməsi) ilə məhdudlaşa bilməz. Rəsmi dövlət sənədlərində təhsilverənlərdə hansı keyfiyyətlərin olması barədə konkret tələblər əksini tapmışdır. Bu gün ümumtəhsil məktəblərində çalışan hər bir müəllim ixtisası üzrə dövrün tələbatına uyğun elmi-nəzəri biliklərə sahib olmalı, özünütəhsil bacarığını daim inkişaf etdirməlidir. Müəllim tədqiqatçılıq, yaradıcılıq keyfiyyətlərinə malik olmalı, müxtəlif məzmunlu layihələrdə, müsabiqə və innovativ proqramlarda iştirak etmək qabiliyyətinə yiyələnəlməlidir. O, özünüifadədə çətinlik çəkməməli, fikrini şifahi və yazılı formada çatdırmağı bacarmalıdır. İxtisasından asılı olmayaraq hər bir müəllim müxtəlif texnologiyalardan, onları qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməklə istifadə etməyi, fərqli mənbələrdən, o sıradan internet resurslarından və s. bəhrələnməyi, mənimsədiklərini konkret dərsin tələblərinə müvafiq tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Bunlar təhsilverənlərlə bağlı müəyyənləşdirilmiş tələblərin bir qismidir. Bu tələbləri ödəməyə qabil müəllimlər çoxdurmu? Əgər çoxdursa, DİM-in imtahanlarla bağlı açıqladığı nəticələr nə üçün ürək ağrıdır?

Müəllimlərin özünütəhsil vəziyyəti, həqiqətən, qənaətbəxş deyildir. Məsələn, müəllimlərlə aparılmış sorğudan məlum olur ki, on nəfərdən yalnız bir nəfər Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslikləri üzrə metodik vəsaitlərə müraciət edir. Metodik vəsaitlərdə isə hər bir sinifdə tədris olunan mövzuların öyrədilməsi üzrə texnologiyanın aydın təsviri verilmişdir. Müəllim ev

tapşırığının yoxlanılmasından başlamış fəal/interaktiv dərslərin son mərhələsi də daxil olmaqla aparılacaq işin məzmunu barədə bu vəsaitlərdən dolğun təsəvvür qazana bilir. Lakin unudulmamalıdır ki, bu metodik vəsaitlər tövsiyə xarakterlidir. Metodika heç vaxt bütövlükdə təcrübə üçün tam və qəti “resept” vermir və verə də bilməz. Unudulmamalıdır ki, konkret şərait müəllimdən həmişə yaradıcılıq, fərqli yanaşma tələb edir. Doğru deyilir ki, dərslər yaradıcılıqdır. Dərslərdə müəllim yaradıcılığı özünü göstərmirsə, hər dərslərdə nə isə yeni, fərqli yanaşma müşahidə edilmirsə, uğur qazanmaqdan danışmağa dəyməz. Bu yaradıcılıq isə yeniliklərin mənimsənilməsi zəminində mümkündür. **Deyilənlərdən aydınlaşır ki, müəllim şəxsiyyəti və hazırlığı yeni təlim texnologiyalarının, ümumiyyətlə hər cür pedaqoji yeniliyin məktəbdə tətbiqi üçün əsas şərt, başlıca amildir.** Müxtəlif təlim texnologiyaları və yeniliklər (TTİMY, fəal/interaktiv təlim, keys-metod, kreativ yanaşma və s.) barədə mövcud ədəbiyyatdan bəhrələnməklə, onlara yaradıcı yanaşmaqla, ədəbiyyatın uğurlu cəhətlərini inkişaf etdirməklə müasir dərslər səmərəli təşkil etmək mümkündür.

Yeni texnologiyaların məktəbə yol tapmamasının başqa səbəbləri də var. Bunları obyektiv səbəblər hesab etmək olar. Müəllimə ardıcıl, müntəzəm metodik kömək göstərilməlidir. Nə qədər acı olsa da, həqiqətdir ki, bu, yazı formasında olanda (məqalə, metodik vəsait və s.) oxucusuna çatmır. Yəni yeni çap olunmuş faydalı metodik yazını axtaran, oxuyan, fikir mübadiləsi aparan cəmiyyət hələ formalaşmayıb. Buna görə də müəllimin dərslərdə qarşılaşdığı, müstəqil baş açma bilmədiyi, ixtiyarında olan çap materiallarından cavab tapmadığı problemləri aydınlaşdırmaq, eləcə də yenilikləri eşitmək və mənimsəmək üçün müntəzəm müraciət edə biləcəyi **metodik mərkəz** olmalıdır. Bu metodik mərkəzlər ölkənin bütün bölgələrində fəaliyyət göstərməli, başlıcası isə səriştəli mütəxəssislərlə təmin olunmalıdır. Bu sözlərlə biz müəllimin öz bilik və bacarığını təkmilləşdirməsi, ümumiyyətlə inkişaf etməsi qayğısına qalınmasının vacib olduğunu diqqətə çatdırmaq niyyətindəyik.

Fəal/interaktiv təlimin məktəbdə geniş tətbiq edilməməsinin bir mühüm səbəbi bu təlimi yanaşmanın özünün mahiyyəti ilə bağlıdır. Məlumdur ki, fəal/interaktiv təlimin əsas tələbi şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyində olmasıdır. Təcrübə göstərdi ki, təlim materialının (fəndən asılı olmayaraq) yalnız şagird tədqiqatının əsasında mənimsədilməsi mümkün deyildir. Bunu təlim materialının təkcə çətinliyi ilə izah etmək doğru olmazdı. Mürəkkəb və çətin olan təlimi fəaliyyətdə – öyrətmə-öyrənmə prosesində mahiyyətə nüfuz edilməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkara çıxarılması, ümumiləşdirmələrin aparılması, mənimsənilənlərin sistemə salınması və s. vacib vəzifələri **yalnız** şagird tədqiqatı əsasında reallaşdırmaq qeyri-mümkündür. Təcrübə təsdiq edir ki, müəllimin bələdçilik fəaliyyətində izaha, şərhə, müdaxiləyə tez-tez ehtiyac yaranır. Müəllim bundan sui-istifadə etməməklə şagirdlərə istiqamət verməlidir, mənimsənilmiş bilik və bacarıqların əlaqələnməsinə, sistem şəklinə düşməsinə, bütövlüyə və ümumiləşdirmələrə nail olmalıdır. Təcrübənin diqqətə etdiyi başqa bir cəhət isə (bu, birinci səbəblə əlaqəlidir) həmin təlimi yanaşmanın – fəal/interaktiv təlimin tətbiqi ilə təşkil olunan dərslərdə həddindən çox vaxtın tələb olunmasıdır. Bu, təsadüfi deyildir; tədqiqatçı mövqeyində çalışan şagird xeyli düşünməli, axtarışlar aparmalı olur. Onu da unutmamaq lazımdır ki, bu təlimi yanaşma təlim materialının həcmcə az olmasına hesablanmışdır. Məsələn, beşinci, yaxud digər siniflərdə tədris edilən kiçik bir hekayənin tədrisinə 2-3 saat yox, 4-5 saat, hətta 6 saat ayırmaq zəruri olur. Əsərin məzmununun öyrənilməsi iki, bəzən üç saat davam etdiyi kimi, təhlili də iki-üç saat çəkməlidir. Bu, şagird tədqiqatının davamlı, səmərəli (vaxt qazanan şagird əlavə mənbələrlə daha ətraflı tanış ola bilər və s.) olması baxımından da vacibdir.

Fəal/interaktiv təlim ölkəmizə, belə demək olarsa, idxal olunub. Bizim ümumtəhsil məktəblərimizdə mövcud olan təhsilin məzmunu, dərs sistemi ilə zidd olan cəhətləri çoxdur. Təcrübə sübut edir ki, bir dərs saatında fəal/interktiv dərslərin bütün mərhələlərini səmərəli şəkildə həyata keçirmək qeyri-mümkündür. “İlin yaxşı müəllimi” müsabiqəsində müşahidə etdiyimiz onlarla müəllimin (təbii ki, onlar qabaqcıllardır) dərslərində ən başlıca qüsurlar vaxt çatışmazlığı olmuşdur. Deyəcəkləri dərsləri çox ciddi şəkildə planlaşdırırlar, hər bir tapşırığı, onun icrasına ayrılan vaxtı və s. dəfələrlə ölçüb-biçən müəllimlərin vaxt çatışmazlığı üzündən aciz vəziyyətə düşdükələrini hər dəfə müşahidə edirdik. Müsabiqə iştirakçısı olan müəllimlər məhz buna görə də dərslərin mərhələləri üzrə işi, necə deyərlər, görüntü xatirinə “nümayiş etdirirdilər.” Münsiflər də bunu anlayışla qarşılayırdılar.

Buna səbəb nədir? Nə üçün fəal/interaktiv dərslərin bütün mərhələlərini bir dərs saatında səmərəli şəkildə reallaşdırmaq mümkün olmur? Bundan çıxış yolu nədir?

Birinci və daha mühüm hesab etdiyimiz səbəb bizdə konkret təlim materialları ilə onun tədrisinə ayrılan vaxt arasındakı nisbətin fəal/interaktiv təlimin tətbiqi üçün əlverişli olmamasıdır. Fərqli məktəblərdə eyni mövzuda aparılmış sınaq dərslərinin müşahidəsindən çıxarılmış nəticəyə nəzər salaq; S.S. Axundovun “Nurəddin” hekayəsinin tədrisinə VII sinifdə üç saat ayrılmışdır, onun iki saati məzmun üzrə işə həsr olunur, bir saati isə təhlil dərslərinə verilir. Əsərin həcmi onu sinifdə bütövlükdə oxumağa imkan vermir. Deməli, sinif və ev oxusunu uzlaşdırmaq lazım gəlir. Bu, müəyyən qədər vaxt qazanmağa imkan versə də, məzmunla bağlı tapşırıqların yerinə yetirilməsi, yəni fəal/interaktiv təlimin tələblərinin (oxu: dərslərin mərhələlərinin) bütünlüklə reallaşdırılması mümkün olmur. Təhlil dərslərində isə vəziyyət daha acınacaqlı olur; ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin cəmi bir təqdimatın dinlənilməsi və müzakirəsi əsasında müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi 8 dəqiqədən az çəkmir (sinfin səviyyəsindən asılı olaraq bəzən daha çox çəkir), motivasiya, problemin qoyulduğu mərhələsinə sinfin səviyyəsindən asılı olaraq 6, və ya 8 dəqiqə civarında vaxt sərf olunur, kifayət qədər düşündürücü olan tapşırıqları yerinə yetirməklə tədqiqat sualının araşdırılması üçün sinfin səviyyəsindən asılı olaraq 18 ilə 20 dəqiqə arasında vaxt lazım gəlir. Ehtiyatda qalan (əksər hallarda qalmır) bir neçə dəqiqə dərslərin digər mərhələlərinin (məlumat mübadiləsi, məlumatın müzakirəsi, nəticə və ümumiləşdirmə və s.) həyata keçirilməsi üçün kifayət edirmi?

Digər bir nümunəyə diqqət edək. G.Mopassanın “Boyunbağı” novellasının tədrisinə Amerika Birləşmiş Ştatlarının adi məktəblərində (bizdə olan vəsait Kaliforniya ştatına məxsusdur) 8 saat ayrılıb. Novellanın tədrisinə həsr olunmuş dərslərin həmin vəsaitdəki təsvirindən aydınlaşır ki, müəllim əsərin nəinki məzmunu və təhlili üzrə işə, hətta esse yazdırmağa, şagirdlərdə həyatı bacarıqların inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin təşkilinə də vaxt ayırmaq imkanına malik olur.

Aydınlaşır ki, vəziyyətdən bir çıxış yolu tədris materiallarının sayının (həcmi anlamında) əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması ola bilər. Yəni, məsələn, VII sinfin ədəbiyyat dərslərinə indi olduğu kimi, 20 əsər deyil, 10 əsərin daxil edilməsi məqsədəuyğundur.

Bu, nəzərə alınsa, gələcəyin işidir. Yaranmış çətinlikdən bu gün bir çıxış yolu dərslərin hər bir mərhələsinə yaradıcı yanaşmaq, vaxtdan maksimum qənaətlə istifadə etməkdir. Bu fikrə nümunələrlə aydınlıq gətirək. Tədqiqatın kiçik qruplarda aparılması meyili bizdə çox geniş yayılıb, bu isə, məlumduyr ki, daha çox vaxt tələb edir. Bir sıra hallarda tədqiqatı cütlük şəklində iş formasından istifadə ilə aparmaq məqsədəuyğundur. Eləcə də bu gün məktəblərimizdə çox nadir hallarda tətbiq edilən fərdi iş formasından istifadə etməklə

tədqiqatı təşkil etmək olar. Əldə edilmiş nəticələr isə müsahibənin tətbiqi ilə müzakirə edilir. Bu, differensiallaşdırmaya geniş yol açır, vaxta qənaət etməyə imkan yaradır.

Məktəb təcrübəsində, eləcə də metodik araşdırmalarda fəal/interaktiv təlimə yaradıcı yanaşma ilə bağlı mövqelər var. Məsələn, məlumat mübadiləsi ilə müzakirə mərhələlərinin dərslərdə qovuşuq şəkildə reallaşdırılması bu qəbildəndir. Bunu praktika diqtə edir. Məlumat mübadiləsi ilə müzakirəni sərhədləndirmək heç cür mümkün olmur. Məlumat mübadiləsi prosesində təqdimat edənə verilən bircə sual diskussiyanın baş alıb getməsinə səbəb olur. Bu mərhələlərin qovuşmasından vaxta qənaət etmək baxımından yararlanmaq mümkündür.

Yeni təlim texnologiyalarının, eləcə də hər cür yeniliyin məktəbə yol tapması ədəbiyyat fənn kurikulumunun, xüsusən məzmun standartlarının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiqi xüsusiyyətlərinin aydın dərk edilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu istiqamətdə araşdırmaların genişləndirilməsinə bu gün ciddi ehtiyac duyulur. Tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq bədii əsərlərin ifadəli oxusu ilə bağlı olan məzmun standartının mahiyyətinin, tələblərinin və tətbiq xüsusiyyətlərinin açıqlanması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Yeni proqramda ifadəli oxu üzrə ayrıca məzmun standartının əks olunması və sinifdən-sinifə keçdikcə dərinləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən aydınlaşdı ki, bədii əsərlərin tədrisində ifadəli oxudan istifadə ilə bağlı uğurlu addımlar atılsa da, qüsurlara da yol verilir. İfadəli oxudan daha çox lirik şeirlərin tədrisində istifadə olunması, bu oxunun tətbiqi ilə bağlı qaydaların dərinlən öyrədilməməsi, şagirdlərdə zəruri bacarıqların qədərincə yaradılmaması daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə mane olur.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadənin əhəmiyyəti

İfadəli oxu söz sənətinin öyrədilməsində tətbiq olunan faydalı vasitələrdən hesab olunur. Təsədüfi deyildir ki, o, ədəbiyyat dərslərində istifadə olunan təlim metodu kimi təqdim edilmiş və araşdırılmışdır. Bunun, əlbəttə, ciddi səbəbləri var. İlk növbədə ifadəli oxu əsərin öyrənilməsi vasitəsi kimi dəyərlidir. Elmi-metodik ədəbiyyatda vaxtilə belə bir fikir olmuşdur ki, əsərin məzmununun mənimsənilməsindən sonra şagird onu ifadəli oxumağı bacarırsa, qiyməti qeyd-şərtsiz yüksək olmalıdır. Belə mövqedə olanların fikrincə, əgər ifadəli oxuya nail olunubsa, deməli, mətnin dərinlən qavranılması və ondakı hiss-həyəcana şərik çıxılması həyata keçib. Və əsərin təhlilinə ehtiyac yoxdur. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Təcrübə və sonrakı tədqiqatlardan aydınlaşdı ki, bədii mətnin ifadəli oxusunun reallaşdırılması gərgin iş, böyük zəhmət tələb edir. Başqa sözlə, mətnin mahiyyəti, məğzi, onda əksini tapmış fikir, hiss və duyğular yalnız məzmununun qavranılması ilə mənimsənilə bilməz. Bu, mətn üzərində əhatəli araşdırmadan, ciddi təhlildən sonra mümkün ola bilər.

Məsələnin başqa, həm də az əhəmiyyətli olmayan tərəfi də var; bu oxu bir sıra qaydalar, texniki şərtlər öyrənilmədən reallaşdırıla bilməz. Deməli, ifadəli oxu metodikasının mənimsənilməsi vacib şərtidir. Təsədüfi deyildir ki, bir sıra xarici ölkələrdə pedaqoji ali məktəblərin filologiya fakültələrində “İfadəli oxu metodikası” fənni tədris olunur.

Aydınlaşır ki, ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti barədə danışarkən ilk növbədə bədii əsərin öyrənilməsi, qavranılması vasitəsi kimi xatırladılmalıdır. Unudulmamalıdır ki, ifadəli oxunun həyata keçirilməsi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mərhələlərin tətbiqi şəraitində mümkündür. Bu mərhələlərin hər birində icra olunan işlər bədii əsərin dərinlən

qavranılmasına, ideyasının başa düşülməsinə öz töhfəsini verir. Həmin mərhələlər mövcud ədəbiyyatda aşağıdakı şəkildə təqdim olunur:

- əsərin məzmununun öyrənilməsi;
- ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil;
- ifaçılıqla bağlı təhlil;
- mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi.

İlk addım – mərhələ ifadəli oxunması nəzərdə tutulan əsərin məzmununun mənimsənilməsidir. Bu, müxtəlif oxu formalarının (səsli, səssiz, fasilələrlə, poqnozlaşdırılmış və s.) tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər. Məzmunun ətraflı mənimsənilməsinə nail olmaq üçün fərqli məqsəd güdən işlərin (tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, plan tərtibi, məzmunun müxtəlif formalarda – yığcam, geniş, yaradıcı nağıl edilməsi və s.) yerinə yetirilməsi vacib olur. Bütün bu işlər əsərin öyrənilməsinə yolunda mühüm addımlar kimi qiymətləndirilir.

İkinci mərhələ – ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil bədii əsərin öyrənilməsində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir; əsərin mövzusu, ideyası, obrazları, bədii xüsusiyyətləri və s. məhz bu prosesdə bütün özəlliyi ilə qavranılır.

Üçüncü mərhələ – ifaçılıqla bağlı təhlil həlledici mərhələdir. Bu mərhələdə aparılan işlərlə əsərin bütövlükdə mənimsənilməsinə yekun vurulur. Lakin bu mərhələdə qarşıya qoyulan məqsəd başqadır. İfaçı oxu üçün vacib olan cəhətlərin çoxunu (əsəri emosional-obrazlı çatdırmağın yollarını, dinləyicilərdə əsərin məzmununa uyğun ovqat yaratmağı, mətnin məzmununa uyğun intonasiya çalarlarını müəyyənləşdirməyi və s.) məhz bu mərhələdə mənimsəyir.

Bu mərhələdə ifaçı əsərin “ikinci müəllifi” mövqeyində olur: əsərdəki fikirləri, ideyanı özünüküləşdirir, onda təsvir olunanları bütün təfərrüatı ilə təsəvvüründə canlandırır, mətnaltı mənaları üzə çıxarır, dinləyicilərə nə çatdıracağını – ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirir.

Sonuncu mərhələ – mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi ifaların dinlənilməsi və onlara qiymət verilməsi ilə bağlı olsa da, mətnin öyrənilməsinə də (dinlənilənlərin təsiri əsasında) az təsir etmir.

Metodik ədəbiyyatda bütövlükdə “əsərin ifaçılıq təhlili” adlanan bu mərhələlər bədii əsərin dərinə qavranılmasını təmin edir. Bunsuz əsərin ifadəli oxusunu həyata keçirmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır. Mətn üzərində diqqətlə işləyən, fərqli məzmununda tapşırıqları yerinə yetirən şagirdə emosional qavrama addım-addım güclənir. Əsərdəki obrazlı deyim, təsvir və lövhələr ona təsirsiz qalmır, müvafiq emosionallığın baş qaldırmasına, son nəticədə estetik tərbiyəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu, həmçinin şagirdin nitqinin təsirli, ifadəli olmasına, dinləyicilərlə canlı ünsiyyət yaratmasına səbəb olur.

İfadəli oxunun estetik tərbiyə vasitəsi kimi araşdırılması xüsusi tədqiqatın obyektı olmalıdır. Fənni tədris edən müəllim isə beşinci sinifdən başlayaraq bu istiqamətdə sistemli iş aparmalıdır. Bunun reallaşdırılmasına dərslərdəki tapşırıqlar geniş imkan yaradır.

İfadəli oxu bütövlükdə şagirdin şifahi nitqinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu, təkcə ayrı-ayrı sözlərin sərrast, aydın tələffüz edilməsi, diksiyanın cilalanması anlamında başa düşülməməlidir. Mətn üzərində diqqətlə işləyən şagird özünə məlum olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır və onları nitqinə daxil edir. Bu, şagirdin lüğət ehtiyatını

zənginləşdirir. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi prosesində isə ədəbi tələffüz normalarına əməl etməli olur.

İfadəli oxu, ümumiyyətlə dilin gözəlliyinin duyulmasında müstəsna rola malikdir. Unutmaq olmaz ki, ifadəli oxu əzbər öyrənmə, bədii nağıletmə ilə ya başa çatır, ya da müşayiət olunur. Bu isə təkcə dil faktlarına diqqətli, həssas münasibətlə məhdudlaşmır, həmçinin şifahi nitqin inkişafına şərait yaradır.

İfadəli oxuya hazırlıq mərhələlərinin hər birində bədii sözə həssas münasibətin formalaşdırılmasına geniş imkan vardır. Xüsusən ədəbiyyatşünaslıq təhlilində bu istiqamətdə işin sistemli təşkili mümkün və faydalıdır.

İfadəli oxunun tərbiyəvi əhəmiyyəti barədə metodik ədəbiyyatımızda az danışılmamışdır. Bunu ilk növbədə təlqin edən bədii əsərin ideya-məzmunudur. Yazıçı təsvirləri, başlıcası isə ədəbi qəhrəmanların taleyi, mənəvi aləmi məktəbli-oxucunun hiss və düşüncəsinə güclü təsir edir, onda bu və ya digər əxlaqi keyfiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Məsələn, VII sinfin dərslərində S. Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin tədrisində ifadəli oxudan istifadə tövsiyə olunur. Təcrübədən məlumdur ki, bu əsərin hələ məzmununun öyrənilməsi prosesində şagirdlərdə güclü emosionallıq baş qaldırır. Vətənimizin əsrarəngiz təbii gözəlliklərinin böyük ustalıqla ifadəsi, şeirin təkrar olunmaz bədii gözəlliyi ciddi estetik təsirə malikdir. Müəllimin məqsədyönlü sualları şagirdlərdə vətənə, onun təbii gözəlliklərinə maraq və məhəbbətin daha da güclənməsinə səbəb olduğu kimi, şeirdəki yüksək sənətkarlıq da bədii-estetik zövqün zənginləşməsinə yol açır. Bu, sonrakı mərhələdə – təhlildə daha da güclənir və əsaslı olur.

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadə şagirdlərdə müşahidə qabiliyyətinin, təxəyyülün, diqqətin və s. inkişafına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Ədəbiyyat fənn kurikulumunda ifadəli oxu üzrə işin məzmunu.

Təhsil proqramının – kurikulumun hər üç bölməsində ifadəli oxu ilə bağlı tövsiyə və tələblərə rast gəlmək mümkündür. Strategiyalar bölməsində ifadəli oxu ədəbiyyat dərslərində tətbiq edilən təlim metodu kimi dəyərləndirilir, tətbiqinin əhəmiyyəti üzərində dayanılır. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi bölməsində ifadəli oxu ilə bağlı şagirdlərdə formalaşmış bacarıqların səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi yolları şərh edilir. Kurikulum sənədinin fənnin məzmunu bölməsində isə başlıca diqqət ayrı-ayrı siniflərdə rəllaşdırılması nəzərdə tutulan məzmun standartlarının əsaslandırılmasına və əks olunmasına yönəldilmişdir. Sənədin məzmunundan aydınlaşır ki, ifadəli oxu ilə bağlı mənimsənilmiş bilik və bacarıqların sinifdən-sinfə dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bunu aşağıdakı ümumiləşdirmədən də görmək mümkündür.

s.	Məzmun standartları	Siniflər
1	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, sadə süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) hadisələrin məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	V
2	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VI

3	1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli əsərləri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VII
4	1.1.2. Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirləri, süjetli əsərləri (dastan, hekayə, novella, dram poema) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	VIII
5	1.1.2. Müxtəlif vəznli (heca, əruz, sərbəst) şeirləri, süjetli əsərləri (poema, hekayə, povest, roman, dram) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	IX
6	1.1.2. İfadəli oxudan müxtəlif ədəbi növədə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili məqsədilə istifadə etməyi bacarır.	X
7	1.1.2. İfadəli oxudan müxtəlif ədəbi növədə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə edir.	XI

Məlumdur ki, beşinci sinif şagirdləri ibtidai siniflərdə bədii mətnin oxusu ilə bağlı müəyyən bacarıqlara yiyələnmiş olurlar. Bu bacarıqlar daha çox sözlərin, cümlələrin düzgün oxusu, mətndəki fikirlərin təhrif edilmədən çatdırılması çərçivəsindədir. Müşahidələrdən aydınlaşır ki, ibtidai siniflərdə diqqət yetirilən ikinci mühüm cəhət oxuda durğu işarələrinin nəzərə alınması istiqamətində olur. Təəssüf ki, bu siniflərdə mətnin bədii-emosional qavranılması və çatdırılması diqqətdən kənarda qalır. Bunun bir səbəbini həmin sinifdə oxuyan şagirdlərdə emosional-obrazlı qavramanın zəif olması ilə izah etmək mümkündürsə, digər səbəb gərgin əmək, xeyli vaxt tələb edən bu işə müəllimlərin əksəriyyətinin laqeyd münasibət bəsləməsidir. Deməli, V sinfin Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində məsələnin məhz bu cəhətinin diqqət mərkəzində saxlanması vacib olur.

Beşinci sinifdə reallaşdırılan məzmun standartı heca vəznli şeirlərin və sadə süjetli bədii mətnlərin (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) tədrisində reallaşdırılır. Təbiidir ki, heca vəznli şeirlərdə ifadə olunmuş hisslərin (deməli, müəyyən mənada emosional-obrazlı ifadəliliyin) çatdırılması bu oxunun başlıca məqsədi olur. Eləcə də süjetli bədii nümunələrdəki hadisələrin oxusu emosional-obrazlı ifadəliliyin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Buna nail olunması, artıq qeyd edildiyi kimi, gərgin zəhmət və zaman tələb edir. Proqramda – kurikulumda isə V sinfin sonunda şagirdin bədii nümunələri məzmununa uyğun ifadəli oxu bacarığına yiyələnəməli olması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Bu bacarığı mənimsəməyən şagird VI sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartının tələbini yerinə yetirə bilməz; VI sinfin sonunda şagird heca vəznli şeirləri, süjetli bədii nümunələri ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxumağı bacarmalıdır. Bu, beşinci siniflə müqayisədə mürəkkəbləşdirilmiş tələbdir. Başqa sözlə, VI sinfin şagirdi bədii mətnin ifadəli oxusunda onun ideya-məzmununu başa düşdüyünü nümayiş etdirməli, əsərdəki başlıca fikir barədə dinləyicilərdə də təsəvvür yaratmalıdır. Bədii mətnin məzmunu, ideyası mükəmməl qavranılmazsa, belə oxuya nail olmaq mümkün deyildir. Deməli, əsərin məzmununun, onda əksini tapmış fikirlərin əhatəli qavranılması və dəyərləndirilməsi göstərilən standartın reallaşdırılmasına imkan yaradar. Bu həm də təsdiq edir ki, ifadəli oxunun uğuru əsərin bütövlükdə mükəmməl mənimsənilməsindən asılıdır.

VII sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartı öz tələbinə görə VI sinfin məzmun standartından fərqlənir. Fərq bədii əsərlərin məzmunundakı mürəkkəbliklə bağlıdır. Təbiidir ki,

VII sinfin dərsliyinə daxil edilmiş bədii əsərlər ideya məzmununa görə VI sinifdə tədris edilən əsərlərdən xeyli fərqlənir.

Proqramda əruz vəznli şeirlərin VIII sinifdən başlayaraq tədrisi məqsədəuyğun sayıldığından məzmun standartı yeni vəznin – ərzun oxusunu da ehtiva etmişdir. Aydındır ki, bu vəznə olan əsərlərin qavranılması kimi, ifadəli oxusu da asan deyildir və şagirddən daha çox zəhmət tələb edir.

IX sinifdə reallaşdırılan məzmun standartı yeni şeir ölçüsünün – sərbəst şeirin oxusu üzrə bacarıqların yaradılması tələbini özündə əks etdirmişdir. Bu sinifdə şagirdlərin yeni janrla – romanla tanış olduqlarını da unutmaq olmaz. Deməli, müəllim bu sinifdə həm sərbəst şeirlərin, həm də roman janrından parçaların ifadəli oxusu üzrə işin təşkilini diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, əsərin ideya-məzmununun ifadəli oxu vasitəsilə dinləyicilərə çatdırılması V-IX siniflərdə həmin istiqamətdə aparılan işin əsasında dayanır. Buna nail olunması üçün iki istiqamətdə işin aparılması vacibdir. Birincisi, ifadəli oxunun tətbiqi qaydalarının – texniki tərəflərinin mənimsənilməsi ədəbiyyatın bir fənn kimi tədris edilməyə başladığı V sinifdən həyata keçirilməli, tədricən dərinləşdirilməlidir. İkincisi, əsərin ideya-məzmununun və hissi-emosional qatının qavranılması, duyulması sinifdən-sinfə dərinləşdirilməli və zənginləşdirilməlidir.

İfadəli oxu ilə bağlı X və XI siniflər üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartları xeyli dərəcədə fərqlidir. Belə ki X sinif şagirdi ifadəli oxudan müxtəlif ədəbi növə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması və təhlili məqsədilə istifadə etməyi bacarmalıdır. Həmin sinifdə bunun uğurla həyata keçirilməsi əvvəlki siniflərdə aparılan işlərin keyfiyyətindən asılıdır. Bu sinfin məzmun standartı şagirddən bədii əsəri daha həssaslıqla qavramaq, ədəbi qəhrəmanların düşüncələrini dərk etməklə yanaşı, hiss və həyəcanlarına da ortaq olmağı bir tələb kimi qarşıya qoyur.

X və XI sinfin məzmun standartları, həmçinin bədii əsərin təhlilində ifadəli oxudan vasitə kimi istifadə etməyi bir vəzifə kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu, ilk növbədə ifadəliliyin təhlilinin aparılması qaydalarının mənimsənilməsini zəruri edir. Bu təhlilin mərhələlərinin hərtərəfli mənimsənilməsi X və XI siniflərdə başa çatmalıdır.

XI sinif üçün müəyyənləşdirilmiş məzmun standartında fərqli cəhət də var; belə ki şagird ifadəli oxudan müxtəlif ədəbi növə olan əsərlərin emosional-obrazlı qavranılması, təhlili və **qiymətləndirilməsi** məqsədilə istifadə etməyi bacarmalıdır. Nəzərdə tutulan qiymətləndirmə iki şəkildə həyata keçirilməlidir. Əsərin ifadəliliyin təhlilində və səslənən sözdə ifadə edilməsində. Təbii ki, hər iki halda əvvəlki siniflərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlara istinad edilmədən keçinmək mümkün deyildir.

Fənn kurikulumunun tələblərinin ədəbiyyat dərslərində reallaşdırılması

İfadəli oxu ilə bağlı tövsiyələrin, izahların ədəbiyyat dərslərinə daxil edilməsi tarixi çox uzaq deyildir. 1980-ci illər də daxil olmaqla keçmiş illərin ədəbiyyat dərslərində ən yaxşı halda *əsəri ifadəli oxuyun* tipli tapşırıqlarla kifayətlənirdi. İfadəli oxunun necə həyata keçirilməsi, görülcək işin məzmunu müəllimin ixtiyarına buraxılırdı. Təbii ki, müəllimlər bu işi şəxsi bilik və bacarıqları səviyyəsində təşkil edirdilər. Nəticə isə könülaçan olmurdu. Şagirdlərin bədii əsəri ifadəli, təsirli oxuya bilmələri barədə mətbuatda vaxtaşırı yazılar çap olunurdu. 1990-cı illərin ortalarında VIII sinif üçün hazırlanmış ədəbiyyat dərslərində ilk dəfə

olaraq bədii mətnlərin sonununda “İfadəli oxuya hazırlaşın” başlığı altında yığcam tövsiyələr verilmişdi.(12). Dərslik müəllifləri şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığının yaradılması yollarını şərh etmiş, deyilənləri konkret bədii nümunələrlə əlaqələndirmişdilər. 2000-ci illərin əvvəllərində pilot məktəblərin V və VI sinifləri üçün çap olunmuş ədəbiyyat dərsliklərində isə bu istiqamətdəki iş daha da dərinləşdirilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII sinifləri üçün həmin onilliyin ortalarında çap olunmuş dərsliklərdə isə artıq ifadəli oxunun ardıcıl tətbiqi müşahidə olunur.

Kurikulum əsasında yazılmış və 2012-ci ildən çap edilməyə başlanmış V-XI siniflərin ədəbiyyat dərsliklərində ifadəli oxunun reallaşdırılması məzmun standartlarına uyğun olaraq, sistemli şəkildə əksini tapmışdır. Aşağıdakı cədvəl dərslikdəki vəziyyət barədə aydın təsəvvür yaradır.

Siniflər	İfadəli oxu tələbinin reallaşdırıldığı əsərlərin sayı
V	7
VII	4
VIII	5
IX	13
X	5
XI	5

Əlbəttə, ifadəli oxunun tətbiqi yalnız dərslikdə göstərilmiş bədii əsərlərlə bağlı həyata keçirilmir. Müəllimlər digər əsərlərin tədrisində də ifadəli oxuya müraciət edirlər. Bu oxunun bir sıra tələbləri isə bütün əsərlərin tədrisində reallaşdırılır. Məsələn, növündən, janrından asılı olmayaraq bədii əsərlərin oxusunda fasilələrə əməl edilməsi, məntiqi vurğulu sözlərin tələffüzçə fərqləndirilməsi və s. bu qəbildəndir.

Məktəblilərin istifadəsində olan V sinfin ədəbiyyat dərsliyində ifadəli oxu üzrə ilk tapşırıq birinci bədii mətnin – “Ana maral” əfsanəsinin tədrisində təklif edilmişdir. Əsərin öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş üç saatin biri – üçüncü saat bütövlükdə ifadəli oxuya ayrılmışdır. Bu, məntiqi yanaşmadır; müəllim şagirdlərin əvvəlki siniflərdə ifadəli oxu üzrə mənimsədikləri bilik və bacarıqların səviyyəsini müəyyənləşdirmək və bu oxu ilə bağlı əhatəli iş aparmaq imkanı əldə edir.

Dərslikdə ifadəli oxu ilə bağlı yığcam məlumat verilmiş, bu məlumatın əks olunduğu mətnin oxusu və müzakirəsi təklif edilmişdir. Mətn aydın, anlaşıqlı olub ifadəli oxunun mahiyyəti, bu oxuya hazırlaşmağın yolları barədə təsəvvür yaradır. Müəllim həmin mətnə ifadə olunmuş fikirlərin həyatı nümunələr əsasında qavranılmasına nail olmalıdır. Mətnlə tanışlıqdan şagirdlərə aydın olur ki, ifadəli oxuda ən mühüm şərt əsərdəki hiss və həyəcana şərik olmaq, əsərdə təsvir olunanları yaşamaqdır. Deməli, oxunun təsirli, inandırıcı, səmimi olması əsərin mütaliəçiyə necə təsir etməsindən asılıdır. Məktəblilərə izah edilir ki, həyatda müşahidə etdikləri fakt və hadisələr barədə necə səmimi, inandırıcı danışdıqlarsa, əsərin oxusunu da o qayda ilə reallaşdırmalıdırlar.

Mətnə şagird-oxucuya müraciətlə deyilir ki, siz həyatda müşahidə etdiyiniz kədərli, yaxud fərəhli hadisə barədə danışanda qəmli olduğunuz və ya sevincli anlar yaşadığınız səsinizdən aydınca duyulur, əsərdəki hadisələr də sizə o cür təsir etməli, keçirdiyiniz hisslər səsinizdə duyulmalıdır, siz özünüzü həmin aləmdə hiss etməlisiniz...

Şagirdlər ifadəli oxuda istifadə olunan şərti işarələrlə də bu dərstdə tanış olurlar. Əlbəttə, şərti işarələrin hamısı ilə bir dərstdə tanış olmaq mümkün olmadığı kimi, vacib də deyildir. Bu dərstdə onlardan üçünün – səs, fasilə və məntiqi vurğu ilə bağlı olanların üzərində dayanılması məqsəduyğun sayılmışdır.

Dərslikdə əsərdən üzərində şərti işarələrin əks olunduğu parçanın verilməsi şagirdlərin işini xeyli asanlaşdırır. Əsərdən seçilmiş parçanın ifadəli oxusunu hazırlayan şagirdlərin bir neçəsinin ifası dinlənilib müzakirə edilir.

İfadəli oxu ilə bağlı növbəti tapşırıq “Yetim İbrahimin nağılı”nda təklif edilmişdir. Standartın tələbünə uyğun olaraq, oxuda təsvir olunan hadisənin (bu, mətnə fərqləndirilmiş parçada əks olunmuşdur) məzmununun dinləyiciyə çatdırılması vəzifəsi yerinə yetirilməlidir. “İfadəli oxuya hazırlaşın” başlığı altında verilmiş tövsiyə şagirdlərin səmərəli çalışmasına istiqamət verir: “Öyrəndiyiniz nağılda fərqləndirilmiş parçanı bir daha oxuyun. Burada İbrahimin böyük təhlükə ilə üzləşdiyi təsvir olunur. Onun başının üstünü ölüm təhlükəsi alır, bu, sizi həyəcanlandırır. Parçanı oxuyarkən bu həyəcan səsinizdə elə aydın duyulmalıdır ki, sizi dinləyənlərə də təsir etsin.”

Şagirdlər artıq öyrəndikləri şərti işarələrdən də istifadə etməklə həmin parçanın ifadəli oxusuna hazırlaşirlar.

Göründüyü kimi, ilk dərslər üçün müəyyənləşdirilmiş tapşırıqlar şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına tədricən yiyələnmələri baxımından məqsəduyğundur. Dərslikdəki sonrakı tapşırıqlarda tələblər çoxalır və dərinləşdirilir, janrın xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır. Məsələn, Ə. Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirinin tədrisində ifadəli oxu ilə bağlı dərsləyə daxil edilmiş tapşırıq yuxarıda deyilənləri özündə əks etdirmişdir: “ Əsər məzmunundan asılı olaraq bəzən uca, yaxud aşağı səslə, sürətlə və ya aramla oxunur. Eləcə də səs fərqli çalar – sevinc, fərəh, yaxud kədər, qəzəb və s. qazanır. Oxuda fasilələr edilir; şeirdə misra daxilində, misraların sonunda fasilələrin edilməsi vacibdir. Mənanın açılmasında əhəmiyyətlin olan sözlər (fərqli tələffüz edilməklə) diqqətə çatdırılır.”

Tapşırıqda ilk dəfə olaraq şagirdlərə öz ifalarını bədii oxu ustasının ifası ilə müqayisə etmək təklif olunur.

Növbəti tapşırıqda (Ə. Tudinin “Yaşayanlar görəcəkləri” şeirinin tədrisində) şagirdlər yeni tələblə (“şeiri oxuyarkən dinləyicilərə nələri çatdıracağınızı özünüz üçün aydınlaşdırın. Bu, sizin əsas vəzifəniz olacaqdır”) qarşılaşırlar. Bu tələb növbəti tapşırıqda da (X. R. Ulutürkün “Oğul həsrəti” şeirinin tədrisində) təkrar olunur: “Şeirin ilk iki bəndini yenidən nəzərdən keçirin. Həmin bəndləri oxuyarkən dinləyicilərə – sinif yoldaşlarınıza nələri çatdıracağınızı özünüz üçün aydınlaşdırın.”

VII sinifdə isə bu tapşırıq daha geniş tələblə təqdim olunur; ifadəli oxunacaq parçanın dəftərdə yazılması, mətnin sağ tərəfində boş yer saxlanması və həmin yerdə ifaçılıq vəzifəsinin yazılması təklif olunur. Tapşırıqda deyilir: “Seçdiyiniz parçanı bir daha diqqətlə oxuyub başlıca fikri aydınlaşdırın. Onun əsasında ifaçılıq vəzifəsinə – dinləyicilərə nəyi çatdıracağınızı müəyyənləşdirin.”

İfaçılıq vəzifəsinin məzmununun necə olması üzrə nümunə də verilir: “Əhmədin məharəti, bacarığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq.”

VIII sinfin dərsliyində beş əsərin tədrisində ifadəli oxu üzrə tapşırıq təklif edilmişdir. Təbiidir ki, tapşırıqların tələbləri bu sinifdə bir qədər də dərinləşdirilmişdir. Başlıcası isə VIII sinifdə əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusuna daha çox diqqət yetirilmişdir. Bunun səbəbi şagirdlərin bu vəznə ilk dəfə həmin sinifdə tanış olmalarıdır. Əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusunun çətinliyini nəzərə alan müəlliflər tapşırığın uğurla yerinə yetirilməsi üçün tutarlı tövsiyə vermişlər. Tövsiyədə deyilir: “ Əruz vəznində yazılmış şeirlərin ifadəli oxusu heca vəznində olan şeirlərin oxusundan fərqlənir. *Təfiləyə* uyğun gələn *bölmü* (misranın parçasını) bütöv oxumaq lazım gəlir. Təfilənin tələbi ilə bir çox hallarda sözlərin parçalanması ifadənin işini çətinləşdirir. Yəni bölüm bütöv oxunmalı, onların arasında durğulara (fasilələrə) əməl edilməlidir. Bölmələrin oxusu ilə misranın bütövlükdə oxusu arasındakı tənəsüb gözlənilməlidir. Yəni bütün diqqəti bölmələrin oxusuna yönəldib misranın oxusunu unutmaq olmaz. Bölmələrin ustalıqla oxunması, onların arasındakı sərhədin nəzərə çatdırılması bütövlükdə misranın uğurlu oxusunu, fikrin başa düşülməsini təmin edir.”

Bu tövsiyədə ifadə olunmuş fikirlər sadə, aydın şəkildə olsa da, müəllimin müvafiq izahı vacibdir. O, qəzəldən seçdiyi beytin oxusunu bir neçə dəfə təkrar etməklə tövsiyədəki fikirlərin əyani başa düşülməsinə nail olmalıdır.

Ümumiyyətlə, əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusunu mətnin qəlibə uyğun yazısı əsasında rəeallaşdırmaq faydalıdır.

Dərslikdəki tapşırıqların heç də hamısında, haqlı olaraq, eyni işi icra etmək nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, növbəti tapşırıq Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə” əsərinin tədrisində təklif edilmişdir. Artıq əruz vəznində yazılmış əsərlərin ifadəli oxusu ilə bağlı müəyyən təcrübə qazanmış şagirdlər belə bir tapşırıq üzərində müstəqil olaraq işləmək təklif olunur: “Əsərdən beş beytdən az olmayaraq seçdiyiniz parçanın ifadəli oxusunu hazırlayın. Şərti işarələrdən istifadə edin.”

VIII sinfin dərsliyində diqqəti cəkən başqa bir məqam da var; şagirdlərə müstəqil öyrəndikləri əsərlərin (Q. Zakir. “Gəlsin”, M.V.Vidadi. “Durnalar”) ifadəli oxusuna hazırlaşmaq təklif edilmişdir. Bu qəbildən tapşırıqlara geniş yer verilməsi şagirdlərdə müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır. Lakin nəticələrin yoxlanması, müzakirə edilməsi vacibdir.

IX sinfin dərsliyində ifadəli oxu tələbi daha çoxdur. Bunun başlıca səbəbi həmin sinifdə ədəbiyyat fənninə həftədə 3 saatın ayrılmasıdır. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, bu sinifdə ifadəli oxu fərqli təlimi situasiyalarda tətbiq edilir. Daha dəqiq deyilsə, ifadəli oxu sinifdə öyrənilən əsərlərlə bağlı tətbiq edildiyi kimi, müstəqil oxunmuş əsərlər üzrə də tətbiq olunur, eləcə də ev tapşırığı kimi təklif edilir. Belə əvəzlənmə ifadəli oxu üzrə bacarıqların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Əsasən, klassik ədəbiyyatın əks olunduğu X sinfin dərsliyində ifadəli oxu tələbinə beş əsərin tədrisində rast gəlinir. Bu əsərlərdən üçü əruz vəznində olub daha ciddi hazırlıq işinin aparılmasını tələb edir. Bunu nəzərə alan müəlliflər ifadəli oxu ilə bağlı sinifdə və evdə aparılan işləri uzlaşdırmışlar. Başqa sözlə, məsələn, İ.Nəsiminin “Sığmazam” qəzəlinin ifadəli oxusu üzrə dərisdə başlanan və bir neşə beyti əhatə edən işi şagirdlər evdə müstəqil olaraq davam etdirirlər. Bunun səmərəli nəticəsini nəzərə alan müəlliflər digər əsərlərin (M. Füzulinin “Usandırdı”, S.Ə. Şirvaninin “Guş qıl” və s.) tədrisində də bu iş üsulundan istifadəyə üstünlük vermişlər.

XI sinfin dərslərində ifadəli oxu beş əsərin tədrisində xatırladılmışdır. Bu dərslərdə şagirdlərə təklif edilən tapşırıqlar əvvəki sinifdəkilərdən fərqlənir. Artıq ifadəli oxunun tətbiqi qaydalarını mənimsəmiş olan onbirincilərə tapşırıq şərhə – icra edəcəkləri işin ardıcılığı sadəlikdən təklif edilir. Tapşırıqların məzmunundan bu da aydın olur ki, ifadəli oxu əsərin tam başa düşüldüyünü nümayiş etdirməli, ifadəli-şagird öz oxusu ilə əsəri necə dərk etdiyini, onun dəyərini diqqətə çatdırmalıdır.

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsindən aydın olur ki, ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun tətbiqinə fərqli münasibət vardır. Bu oxunun əhəmiyyətini qədərincə dəyərləndirən, tətbiqinə səy edən müəllimlərlə yanaşı, ondan istifadəyə laqeyd olanlar da var. Bu laqeydliyin əsasında daha çox məlumatlılıq dayanır. Pedaqoji təhsil verən müəssisələrin heç də hamısında ifadəli oxu ilə bağlı olan fənn – “İfadəli oxudan praktikum” tədris edilmir. Müstəqil, özünütəhsil yolu ilə ifadəli oxu metodikasına yiyələnərkən çətinlik çəkən müəllimlər üçün treninqlərin təşkili, ixtisaslandırma kurslarında sistemli məşğələlərin keçilməsi faydalı olardı.

Müxtəlif ədəbi növə olan əsərlərin tədrisində ifadəli oxudan istifadə yolları

İfadəli oxu bütün ədəbi növə və janrda olan əsərlərin tədrisində tətbiq edilir. Bu oxunun tətbiqi qaydalarından çoxu bütün hallarda dəyişilməz qalır. Bir az da dəqiq deyilsə, ifadəlilik təhlilinin bütün mərhələləri növündən, janrından asılı olmayaraq hər bir əsər üzərində iş prosesində reallaşdırılır. Lakin ədəbi növ və janrların özəl xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmalı olan məqamlar da vardır. Nəsr əsərlərinin oxusunda təhkiyənin, lirik növ üzrə işdə vəznin tələblərinin nəzərə alınması qaçılmaz olur. Eləcə də dramatik əsərlərin oxusunda dialoq, monoloq və remarkaların çatdırılmasındakı özəlliyin diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir. Eksperimentin təşkilində bütün bu cəhətlər ön plana çəkilmişdir. Başlıca diqqət isə ifadəli oxu ilə bağlı nəzəri məlumatla bu oxunun tətbiqi üzrə qaydaların paralel mənimsənilməsinə ayrılmışdır. Eksperimentin gedişində tətbiq olunan ifadəlilik təhlilinin hər bir elementinin izahı və tətbiqi yolları konkret nümunə əsasında gerçəkləşdirilmişdir.

Eksperiment materialı kimi epik və lirik növə məxsus nümunələr seçilmişdir. Onlardan yalnız ikisi (Ə.Məmmədov. “Qızıl qönçələr”, Q.Zakir “Gəlsin”) ilə bağlı aparılmış işin təsviri ilə kifayətlənirik. Bu əsərlərinin eksperiment materialı kimi müəyyənləşdirilməsi təsadüfi deyildi. Bunlardan birincisi VII sinif şagirdlərinin böyük maraq və həyəcanla mütaliə etdikləri əsərdir. İkincisi isə müstəqil öyrənilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Hekayənin tədrisinə ayrılmış ikinci dərslərin ev tapşırığına məndən yığcam parçanın (“Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi” cümləsindən “Axşam uşaqlar kasrxanadan çıxarkən qar yağırdı” cümləsindən) dəftərə köçürülməsi təklif edildi. Həmin parça müəllimin təklifi ilə iki bölümə ayrıldı. Birinciyə aşağıdakı hissə daxil edilmişdir:

a) *Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi. Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində işə hələ də buxarı yanmırdı, odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. Qoca, Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözünə yuxu getmirdi.*

Bu gün o, Sürəyyanı karxana açılmamış qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşınacaqdı. Qoca bu fürsəti əldən qaçırmayıb, hamıdan tez işə başlamaq istəyirdi. Nə cür olursa olsun, bu gün, heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi.

Səhər tezdən yük daşınmağa başlandı. Qoca Firuz bu gün hamını heyrətə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. Günortaya yaxın o, əlli tay daşmışdı.

Hər iki bölümdəki (ikinci bölüm aşağıda verilib) təsvir hekayənin ən təsirli epizodlarındanır. Birinci bölümə Qoca Firuzun və nəvəsi Sürəyyanın yaşadıkları zirzəminin dözülməz şəraiti, qızıcığazın soyuqdan gecələr əziyyət çəkməsi, bunun babaya əzab verməsi, yaşının çoxluğuna, onun üçün çox çətin olmasına baxmayaraq, odun pulu qazanmaq üçün ağır işin altına girməsi yığcam, lakin təsirli boyalarla təsvir edilmişdir. Bu təsvirin əlavə detallarla genişləndirilib təxəyyüldə canlandırılması (eksperimentin təşkil edildiyi siniflərdə iş məhz bu məzmununda qurulmuşdur) vacibdir. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə baxdıqları bədii filmlərdən uyğun epizodları xatırlamağı, həyatı müşahidələrini yada salmağı təklif etmək olar. Müəllim müsahibə aparmaqla da bir kiçik pəncərəsi olan, ilin heç bir fəslində günəş şüası düşməyən, qaranlıq, rütubətli, soyuq zirzəmi barədə təsəvvürün yaranmasına nail ola bilər. Şagirdlərin diqqəti “Qoca, Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözünə yuxu getmirdi” cümləsinə çəkilir. Babanın – nəvəsini dərin məhəbbətlə sevən bu qocanın çəkdiyi əzabın duyulması, başa düşülməsi onun hiss və düşüncələrinə ortaq olmaq işini xeyli asanlaşdırır.

Parçanın birinci bölümündə təsvir olunanları şagirdlərin təsəvvür etdiklərinə əmin olandan sonra müəllim mətndəki mühüm sözlərin – məntiqi vurğu qəbul edənlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə işin təşkilinə başlayır. Azərbaycan dili fənni üzrə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlar da tətbiq edilməklə, mətnin ümumi məzmunu nəzərə alınmaqla məntiqi vurğulu sözlər müzakirə əsasında qeyd edilir. Birinci cümlədəki *solğun, qüssəli, şiddətli, soyuq, qış* kəlmələrinin məntiqi vurğulu sözlər olduğu əsaslandırılır. Sonrakı cümlələrdəki – *rütubətli, hələ də, yanmırdı, odun, neft, titrədiyini, səhərə qədər* və s. sözlər də bütün şagirdlərin fəallığı əsasında qeyd edilir.

Bu sözlər təsvir olunanlar barədə təsəvvürün konkretləşməsinə, obrazların başa düşülməsinə əhəmiyyətli təsir edir. Bu işin sonunda bölümün *mətnəlti mənası* şagirdlərin fəal iştirakı ilə aydınlaşdırılır və adlandırılır: *Qoca Firuzun nəvəsinə məhəbbəti böyükdür!*

Mətnəlti mənanın aydınlaşdırılması *ifaçılıq vəzifəsinin* müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Şagirdlər müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında ifaçılıq vəzifəsinin bir neçə variantını təklif edirlər. Əksəriyyət onlardan birini bəyənir: *Qoca Firuzun nəvəsinə sonsuz məhəbbəti və fədakarlığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!*

Növbəti addım fasilələlərin növünün və yerinin müəyyənləşdirilməsi olur. Artıq müəyyən təcrübə qazanmış şagirdlər məntiqi fasilələlərin yerini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmirlər.

İkinci bölüm aşağıdakı hissəni əhatə edir:

b) *Budur, yenə də növbəti taylardan birini çiyninə alıb anbarın yarıqaranlıq və dik pillələri ilə aşağı enməyə başladı. İki-üç pillə düşmüşdü ki, birdən onun gözləri qaranlıq gətirdi və sanki ayağı altındakı kərpiclər yerindən oynadı. O, əlini hara isə atmaq istədi, lakin bu zaman ona elə gəldi kim isə yuxarıdan daha ağır bir yük tayını onun üzərinə aşırı. O, cəld döşündəki kəndiri boşaldıb, yükü yerə atmaq istədi, lakin macal tapmadı, dizləri titrədi, ayaqları büküldü və daş kimi anbarın boşluğuna yuvarlandı. Dik pillələr onu saxlamayaraq bir-birinin dalınca aşağıya doğru itələdi, nəhayət, o, anbarın kərpic döşəməsi üzərinə sərildi, qışqırmağa, haraya çağırmağa da macal tapmadı.*

Aşağıda – anbarda işləyən hamballardan ikisi ona tərəf yüyürdü, yükü qaldırıb qocanı çıxartdılar. Lakin iş-işdən keçmişdi.

Bu bölümün üzərində işi fərqli şəkildə təşkil etmək olar. Öncə məntiqi vurğulu sözlər müəyyənləşdirilir. Vaxta qənaət baxımından bunun bütün siniflə birgə, müsahibənin təbiiqi ilə icra edilməsi məqsədəuyğundur. Məntiqi vurğulu hesab edilən hər bir sözün məndəki yeri, rolu, məna yükü aydın başa düşülməlidir. Bunun uğurlu həlli növbəti tələbin – Qoca Firuzun həyəcanını və faciəli ölümünü necə çatdırmaq lazımdır? – səmərəli yerinə yetirilməsinə az təsir etmir. Bu tələbin üzərində düşünüən şagirdlərin təxəyyülünü canlandırmaq üçün mətnə əlavə detallar daxil etməklə təsvir olunanların əhatəli təsəvvür edilməsinə nail olmaq lazımdır: Qısaboylu, arıq, çəlimsiz qoca növbəti dəfə hündür yük tayına yaxınlaşdı. Əlindəki kəndiri iki dəfə ona doladı, önündə diz çöküb kəndiri hər iki qolunun altından keçirib çiynlərinə kip yapışmasına çalışdı. Xırıltılı və zəif səslə: – Ya Allah, – deyib torpağa dirədiyi əllərinin üstündə ayağa qalxmaq istədi. Yük ağır idi, qoca var gücü ilə dartınır, ayaq üstündə durmağa çalışırdı. Rəngi boğulub qaralan Qoca Firuz, nəhayət, yarıbükülü vəziyyətdə dikəldi, torpaqdan ayrıldı. İndi onun gicgahları zərblə vurur, gözləri torlanır, qulaqları uğuldayırdı. “Yəqin bu bağlama o birilərindən ağırdır” – xəyalından keçirdi. Qoca yanılırdı, yüklərin hamısı eyni çəkiddə idi, özünün gücü tükənmişdi...

Mətnlə bağlı təsəvvürün bu şəkildə zənginləşdirilməsi təsvir olunanları ifaçılara daha da yaxınlaşdırır, ifanın səmimi və təsirli olmasına səbəb olur...

Növbəti mərhələdə *mətnaltı mənanın* müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilir. Bunun reallaşmasında bütün sinfin iştirakı təmin edilməlidir. Müxtəlif fikirlərin səsləndirilməsinə, müzakirə şəraitinin yaradılmasına nail olunmalıdır. Eksperiment siniflərində aşağıdakı variant qəbul edilmişdir: *Firuz baba fədakardır!*

Yalnız bu mərhələdən sonra bölümün oxusu üçün *ifaçılıq vəzifəsi* müəyyənəşdirilir. Bu da müzakirə yolu ilə həyata keçirilir. Məlumdur ki, ifaçılıq vəzifəsi fərqli variantlarda formalaşdırıla bilər. Bu, mətnə yanaşmadan asılıdır. Eksperimentin təşkil edildiyi siniflərdə aşağıdakı variant üzərində dayanılmışdır: *Qoca Firuzun faciəli ölüm səhnəsini dinləyicilərin xəyalında canlandırmaq, fədakarlığı, mənəvi gözəlliyi barədəki təsəvvürü tamamlamaq!*

Bu istiqamətdə aparılan işin sonunda şagirdlərin hazırladıqları mətn (burada birinci bölüm təqdim edilir) aşağıdakı formada olur:

a) Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra I şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi. I Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yanmırdı, I odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. I Qoca, Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, I səhərə qədər gözünə yuxu getmirdi. II Bu gün o, Sürəyyanı karxana açılmamış qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. I Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşınacaqdı. I Qoca bu fürsəti əldən qaçırmayıb, hamıdan tez işə başlamaq istəyirdi. I Nə cür olursa olsun, bu gün , heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi. II Səhər tezdən yük daşınmağa başlandı. I Qoca Firuz bu gün hamını heyratə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. I Günortaya yaxın o, əlli tay daşımışdı.	<i>İfaçılıq vəzifəsi:</i> <i>Qoca Firuzun nəvəsinə sonsuz məhəbbəti və fədakarlığı barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!</i> Nağılvarı Təəssüflə Həyəcanla Aramla Təlaşla Nağılvarı
--	--

Dərsin sonunda bir neşə ifa dinlənilib müzikirə edilir və qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə məzmun standartına (1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli əsərləri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur) müvafiq olaraq müəyyənləşdirilmiş meyar əsasında aparılır.

Burada təsviri verilən ikinci eksperiment materialı Q.Zakirin “Gəlsin” rədifli qoşmasıdır. Bu əsərin sinifdə müstəqil öyrənilməsi nəzərdə tutulduğundan ifaçılıq təhlilinin əhatəli tətbiqinə geniş imkan yaranmışdır. İfadəli oxunun tətbiqi ilə şeirin tədrisi iki variantda reallaşdırılmışdır. Birinci variantda eksperimentin təşkil edildiyi sinifdə dərs deyən müəllimlər təqdim etdiyimiz tövsiyə materialına uyğun olaraq ilk növbədə şeirin fərdi oxusun təşkil etdilər. Fərdi oxuya ayrılmış vaxt ərzində tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi tapşırıq kimi yerinə yetirilmişdir. Şeirin məzmununun hansı səviyyədə mənimsənilməsi, eləcə də digər tapşırıqların nəticələri müsahibənin tətbiqi ilə aşkara çıxarılmışdır. Bu, vaxta qənaət baxımından məqsədəuyğundur. Müsahibə prosesində birtərəfli,

yanlış izahlara düzəliş verilir, mətnin alt qatlarına nüfuz edilir. Sevgili obrazının – məşuqənin gözəlliyini diqqətə çatdırmaq üçün şairin uğurla işlətdiyi misralara (Bənövşələr salsın başın aşağı, Gül camalın görüb düşsün torpağa, Sonalar yerişi ondan öyrənib və s.) diqqət cəlb edilir. Məzmunun mənimsənilməsinə əmin olduqdan sonra ikinci mərhələ – ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlil tətbiq edilir. Müəllim əsasında aşağıdakı suallar dayanan müsahibə aparır:

1. Əsər hansı mövzuda yazılmışdır?
2. Lirik qəhrəmanın səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır?
3. Məşuqə obrazını necə səciyyələndirərsiniz?
4. Şeir bədii xüsusiyyətləri (sözlərin, qafiyələrin seçilməsi, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu, bəndlərin məna baxımından əlaqələndirilməsi və s.) barədə nə deyə bilərsiniz?

Şagirdlər əsərin məhəbbət mövzusunda yazıldığını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmirlər. Bunu onlar hələ məzmunun öyrənilməsində anlayırlar. İkinci sualın cavabının əhatəli izahı isə onlar üçün asan olmur. Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyatda məhəbbət mövzusunda yazılmış lirik şeirlərin qəhrəmanı üçün ümumi cəhətlərin mövcud olması barədə VIII sinifdə təsəvvür yaratmaq mümkündür. Məsələn burasındadır ki, V-VII siniflərdə ictimai məzmunlu (təbiət təsvirinə həsr olunanlar və s. bura daxildir) şeirlər tədris olunur. VIII sinifdə tədris olunan lirik şeirlərin əksəriyyəti də (İ. Nəsimi. “Ağrımaz”, Q. Zakir. “Durnalar” və s.) ictimai məzmunludur. Deməli, VIII sinifdə dərs deyən müəllim “Gəlsin” qoşmasının tədrisində yaranan imkandan istifadə etməli, lirik qəhrəman obrazı barədə təsəvvürün yaranmasına nail olmalıdır.

Müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında aydınlaşır ki, məhəbbət mövzusunda olan klassik lirik şeirlərin qəhrəmanı sədaqətli aşiq obrazı olur. O, zərif duyğuları, vəfalı olması, sevgilisinin yolunda hər cəfaya hazır olması ilə diqqəti cəlb edir. Ayrılıq həsrəti, fəraq odu onu üzür, üstəlik məşuqəsindən gördüyü soyuq münasibət çəkdiyi əzabları birə-beş artırır. Bütün bunlara baxmayaraq, lirik qəhrəman öz eşqinə sadıq qalır, tutduğu yoldan dönməyi xəyalına da gətirmir...

Məşuqə obrazının təhlili də müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında reallaşdırılır. Aydınlaşdırılır ki, bu obraz haqqında məlumat aşiqin dilindən eşidilir. Məlum olur ki, məşuqə aşiqin gözündə tayı-bərabəri olmayan gözəldir. O, insanlara münasibətində mehriban, qayğıkeş olsa da, öz aşiqinə laqeyddir. Saf məhəbbəti yolunda aşiqin çəkdiyi əzabları məşuqə sanki görmür, davranış və hərəkətləri ilə verdiyi cövr-cəfanı daha da artırır...

Şeir bədii xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasında şagirdlərin fəaallığı artır; onlar sözlərin ustalıqla seçildiyini, misralarda yerləşdirildiyini misallarla izah edə bilirlər. Eləcə də qafiyələrin uğurlu olduğunu, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin orijinallığını izah etməkdə ciddi çətinlik çəkmirlər.

İkinci variant fərqli şəkildə təkil edilmişdir. Əsərin oxusunda, məzmununun mənimsənilməsində və təhlilində müxtəlif metod və iş formalarından (iki hissəli gündəlik, problemin həlli, kiçik qruplarda iş və s.) istifadə edilmişdir. Yalnız lirik qəhrəman və məşuqə obrazlarının təhlilində müəllimin istiqamətləndirici suallarından istifadə olunmuşdur.

Xüsusi təhlil mərhələsində aparılan işlər isə hər iki variantda, demək olar, üst-üstə düşmüşdür. Şeir mətnini dəftərlərində yazan şagirdlər ilk növbədə *mətnalığı mənanı* müəyyənləşdirmək (icra olunan işlərin hamısı mətn üzərində şərti işarələrlə əks etdirilir) tapşırığını yerinə yetirirlər.

Müzakirə nəticəsində üzərində dayanılan variant aşağıdakı məzmununda olur: *Lirik qəhrəman sevdiyi qızı yüksək dəyərləndirir!*

Bunun ardınca *ifadəlilik vəzifəsi* müəyyənləşdirilir: *Lirik qəhrəmanın arzusu və məşuqənin gözəlliyi barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!*

Növbəti mərhələdə məntiqi vurğulu sözlərin, fasilə ediləcək məqamların müəyyənləşdirilməsi, səsle bağlı tapşırıqların (oxuda aldığı çalarlar , keyfiyyətlərinin necə təzahür etməsi) ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsi həyata keçirilir. Üzərində şərti işarələr qoyulmuş mətn aşağıdakı şəkli (burada üç bənd verilmişdir) alır.

Badi-səba, <u>söylə</u> I mənim yarıma, I Gözəllər çıxdı I seyrənə, <u>gəlsin! I</u> Təğafül <u>etməsin</u>, I işrət çağdır, I İçilir <u>hər yerdə</u> I peymanə, <u>gəlsin! II</u>	<i>İfaçılıq vəzifəsi:</i> <i>Lirik qəhrəmanın arzusu və məşuqənin gözəlliyi barədə dinləyicilərdə təsəvvür yaratmaq!</i> Hərərətlə
Bənövşələr salsın I başın aşağı, I <u>Nərgiz</u> olsun I gözlərinə <u>sadağa</u>, I Gül <u>camalın</u> görüb I <u>düşsün</u> torpağa, I <u>Bülbülü</u> gətirsin I əfğanə, <u>gəlsin! II</u>	Heyranlıqla Orta temp
<u>Siyah</u> zülfü I <u>tər</u> buxaqda dənənib, I Sonalar yerişi I <u>ondan</u> öyrənib, I Ovçu görmüş I <u>maral kimi</u> səksənib, I Oğrun baxa-baxa I <u>hər yanə</u>, <u>gəsin! II</u>	Hərərətlə Tempi sürətləndirməklə

Şagirdlərdən bir neçəsinin ifası dinlənilib, müzakirə edilir. Qiymətləndirmə müvafiq məzmun standartı, təlim nəticəsi və qiymətləndirmə meyarı əsasında həyata keçirilir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat aşağıdakı nəticənin çıxarılmasına imkan vermişdir:

- İfadəli oxu tələbi V-XI siniflərin dərsliklərində sistemli şəkildə əks etdirilmişdir. Bu, mövcud ədəbiyyat fənn kurikulumundan irəli gələn vəzifə kimi dəyərləndirilməlidir.
- Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadənin həm təlim, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Bu oxu bədii əsərin ideya-məzmununun əhatəli mənimsənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İfadəli oxunun ardıcıl tətbiqi şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinə, nitqinin inkişafına, dünyagörüşünün zənginləşməsinə geniş imkan yaradır.

3. İfadəli oxunun uğurla reallaşdırılması oxunacaq mətnin ideya-məzmununun mükəmməl mənimsənilməsindən sonra mümkündür. Deməli, əsərin məzmununun öyrənilməsi, təhlilinin həyata keçirilməsi ifadəli oxudan əvvəl reallaşdırılan mərhələlərdir. Bu istiqamətdə aparılan işlər “ifaçılıq təhlili” anlayışının mahiyyətini təşkil edir.
4. İfadəli oxunun uğuru onun nəzəri cəhətləri üzrə məlumatla tətbiqi qaydaları arasındakı əlaqənin gözlənilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu oxudan istifadəni planlaşdıran müəllimin dərstdə ifadəli oxu qaydalarının mahiyyətini izah etməsi faydalıdır. Belə olduqda şagirdlər ifadəli oxu barədə mənimsədikləri məlumatla praktik işi uğurla uzlaşdırı bilirlər.
5. İfadəli oxunun tətbiqi zamanı ədəbi növ və janrların özəl xüsusiyyətlərinin diqqət mərkəzində saxlanılması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı, 2009.
2. Ədəbiyyat. 5-ci sinif . Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2012.
3. Ədəbiyyat. 5-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2012.
4. Ədəbiyyat. 5-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2012.
5. Ədəbiyyat. 7-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2014.
6. Ədəbiyyat. 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2015.
7. Ədəbiyyat. 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2016.
8. Ədəbiyyat. 10-cu sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
9. Ədəbiyyat. 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
10. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı, 1992.
11. Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı, 2013.
12. Hüseynoğlu S., Abbaslı B. Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı, 1994.
13. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968.
14. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulum). Bakı, 2010.
15. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2007.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”,

1, 2020.